

1. मोड्युलचे सविस्तर वर्णन आणि त्याची रचना

मोड्यूल सविस्तर	
विषयाचे नाव	अर्थशास्त्र
अभ्यासक्रमाचे नाव	भारतीय आर्थिक विकास 0१ (वर्ग इलेव्हन, सेमिस्टर - १)
मोड्युलचे नाव / शीर्षक	ग्रामीण विकास - भाग १
मोड्यूल आय.डी.	keec_10601
पुर्वापेक्षित	ज्ञान मूलभूत अर्थशास्त्र अटीबद्दल
उद्दिष्टे	या धड्यात गेल्यानंतर, शिकणार्यांना खालील गोष्टी समजण्यास मदत होईल : <ul style="list-style-type: none">● ग्रामीण विकासामधील मुख्य समस्या आणि आव्हाने● ग्रामीण विकासाचे महत्त्व● ग्रामीण अपरिहार्यतेची कारणे, ग्रामीण पत आणि त्याचे स्रोत● सहकारी क्षेत्राची कार्ये व कमकुवतपणा● आरआरबी आणि नाबार्डचे कार्य● भारतातील कृषी पतपुरवठा समस्या सुधारण्यासाठी सूचना
संकेतिक शब्द	ग्रामीण विकास, ग्रामीण अदलाबदल, ग्रामीण पत, सहकारी क्षेत्र, प्रादेशिक ग्रामीण बँका

2. Development Team

Role	Name	Affiliation
National MOOC Coordinator (NMC)	Prof. Amarendra P. Behera	CIET, NCERT, New Delhi
Program Coordinator	Dr. Mohd. Mamur Ali	CIET, NCERT, New Delhi
Course Coordinator (CC) / PI	Prof. Neeraja Rashmi	DESS, NCERT, New Delhi
Subject Matter Expert (SME)	Mr. Amit Mehrotra	Arwachin International School, Delhi
Review Team	Dr. Meera Malhan Dr M U Farooque	DCAC. University of Delhi Satyawati College (Evening), University of Delhi
Translator	Mr. Ganesh Channa	Solapur Branch of WIRC of ICAI

अनुक्रमणिका:

१. परिचय
२. ग्रामीण विकास महत्व
३. ग्रामीण अस्वस्थता आणि त्याची कारणे
४. ग्रामीण पत, प्रकार आणि ग्रामीण पतचे स्रोत
५. संस्थात्मक स्रोत किंवा औपचारिक क्षेत्र
६. सहकारी क्षेत्राची दुर्बलता
७. व्यापारी बँका
८. राष्ट्रीय कृषी व ग्रामीण विकास बँक
९. बचत गट आणि मायक्रो क्रेडिट प्रोग्राम्स
१०. भारतातील कृषी पतपुरवठा समस्या सुधारण्यासाठी सूचना
११. सारांश

१. परिचय

ग्रामीण विकास ही एक भाग आहे जी मुख्यतः कृषीप्रधान क्षेत्राच्या विकासासाठी कार्य करते. ग्रामीण विकासासाठी नव्याने पुढाकार घेण्याची गरज असलेल्या काही बाबी म्हणजे:

- i. आरोग्यासारख्या संसाधनांचा विकास, स्वच्छता आणि सार्वजनिक आरोग्यावर भर.
- ii. जमीन सुधारणेची अंमलबजावणी.
- iii. साक्षरतेच्या पातळीत सुधारणा, विशेषतः महिला साक्षरता, प्रौढ साक्षरता आणि कौशल्य विकास.
- iv. प्रत्येक परिसरातील उत्पादक स्रोतांचा विकास.
- v. गरीबी निर्मूलनासाठी आणि लोकसंख्येच्या दुर्बल घटकांच्या राहणीमानात लक्षणीय सुधारणा घडवून आणण्यासाठी विशेष उपाय.
- vi. वीज, सिंचन, पत, विपणन, खेड्यातील रस्ते आणि जवळपासच्या महामार्गापर्यंत फीडर रस्ते, शेती संशोधन व विस्तारासाठी सुविधा, व माहिती प्रसार यांसारख्या वाहतूक सुविधा.

२. ग्रामीण विकास महत्व

औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासामध्ये शेती महत्वाची भूमिका निभावते. शेती हे उत्पादन उद्योगांना कापूस, लाकूड, ऊस, जूट, तेलबिया इत्यादी कच्चा माल पुरवतो. रोजगार आणि उपजीविका निर्मितीत वाटा जास्त असल्याने शेती ही भारतीय अर्थव्यवस्थेची कणा आहे. शेती हे क्षेत्र ५० टक्क्यांपेक्षा अधिक कामगारांना रोजगार प्रदान करते. कृषी आणि कृषी संबंधित क्षेत्र जसे धान्य आणि अन्नधान्य, दुग्धजन्य पदार्थ, कुक्कुटपालना, मत्स्यपालन, खाण व पशुसंवर्धन प्रदान करतात.

३. ग्रामीण अस्वस्थता आणि त्याची कारणे

भारतीय शेतीची मूळ समस्या ग्रामीण अस्वस्थता आहे. उत्पादक तसेच अनुत्पादक या दोन्ही कारणांसाठी शेतकऱ्यांना कर्जाची गरज आहे. अनुत्पादक कर्ज ही ग्रामीण क्षेत्राच्या एकूण कर्जाच्या निम्म्याहून अधिक कर्जे आहेत. ही कर्जे उत्पादन किंवा उत्पादकता वाढविण्यात हातभार लावत नाहीत. हे बहुतेक अनौपचारिक क्षेत्राकडून अत्यधिक व्याजदराच्या आधारे घेतले जातात. ही कर्जे मुख्यतः ग्रामीण भागातील कारणे आहेत, जी केवळ आकारातच वाढत नाही तर एक दुष्परिणाम देखील आहे.

दारिद्र्य हे ग्रामीण भागातील मुख्य कारण आहे. जमिनीवर प्रचंड दबाव असल्यामुळे, सरासरी भारतीय शेतकऱ्यांचे उत्पन्न खूपच कमी आहे. अल्पभूधारक शेतकऱ्याला आपला जगण्याचा खर्च भागविण्यासाठी निधी घ्यावा लागतो. पूर्वज कर्ज हे भारतातील ग्रामीण भागातील आणखी एक महत्वाचे कारण आहे. वडिलोपार्जित कर्जाची परतफेड हे आपले नैतिक कर्तव्य समजतात. जमीन विभागल्यामुळे आणि जमीन तुकड्यांमुळे लहान मालकी शेतीची उत्पादकता कमी राहते आणि परिणामी शेतमालाचे उत्पन्न कमी होते. यामुळे शेतकऱ्यांच्या कर्जात आणखी भर पडली आहे. भारतात, शेती करण्यायोग्य क्षेत्रापैकी ६६ टक्के भाग पावसाने भरलेला आहे आणि बहुतेक शेतकऱ्यांना पावसावर अवलंबून आहे. पावसाची अनिश्चितता ही उत्पन्नाच्या अनिश्चिततेमध्येही दिसून येते ज्यामुळे वारंवार आणि नियमित कर्जाची आवश्यकता असते.

भारतीय शेतकरी मोठ्या प्रमाणात निरक्षर आहेत. ते गैर-उत्पादक कारणांसाठी कर्ज घेण्यासाठी सावकार आणि मध्यस्थ यांनी शेतकऱ्यांची दिशाभूल केली आहे, ज्याची परतफेड करणे अत्यंत

अवघड होते. शेतकरी जन्म, विवाह आणि मृत्यूच्या वेळी धार्मिक विधींवर बरेच पैसे खर्च करतात आणि ते अनौपचारिक क्षेत्राकडून मोठ्या व्याजदराने कर्ज घेतात. औपचारिक बाजारपेठ किंवा मंडई नसल्यामुळे, भारतातील लहान व सीमांतिक शेतकऱ्यांना बऱ्याचदा आपले उत्पन्न बाजारपेठेपेक्षा सावकारांना कमी किंमतीला विकायला भाग पाडले जाते ज्याचा परिणाम पुढील कर्ज घेतात. अशा प्रकारे ते कर्जबाजारीपणाच्या दुष्ट वर्तुळात ग्रामीण भागातील शेतकरी अडकले आहेत.

४. ग्रामीण पत, प्रकार आणि ग्रामीण पतचे स्रोत

जसे आपण पाहिले आहे की, शेतकऱ्यांना विविध कामांसाठी उधार (क्रेडिट) आवश्यक आहे, अतिरिक्त जमीन, अवजारे व साधने, खते आणि बियाणे खरेदी करण्यासाठी. त्यांना जुना कर्ज, लग्न, मृत्यू, धार्मिक समारंभ इत्यादींचा वैयक्तिक खर्चही भागविण्याची गरज आहे. याशिवाय पिकाची पेरणी करणे आणि शेतीमाल विक्रीनंतर उत्पन्न मिळणे या कालावधीतील गर्भधारणेचा कालावधी जास्त असल्याने त्यांना कर्ज घेणे आवश्यक आहे. मधल्या काळात भारतातील बहुतेक शेती कुटुंबे ही अल्प व सीमांतिक जमीनधारक असून केवळ उदरनिर्वाहासाठी पुरेसे उत्पादन देतात व त्यांना गुंतवणूकीसाठी वापरता येणारी कोणतीही बचत नाही.

कालावधीच्या आधारे, शेतकऱ्यांच्या पतपुरवठा गरजा तीन प्रकारात विभागल्या जातात. कायमस्वरूपी मालमत्ता किंवा जमीन, उपकरणे, ट्रॅक्टर, कूप नलिका इत्यादी मालमत्ता मिळविण्यासाठी दीर्घकालीन उधार (क्रेडिट) आवश्यक आहे. ही कर्जे ५ ते २० वर्षांच्या कालावधीसाठी आहेत. मध्यम मुदत पत एक ते पाच वर्षांच्या कालावधीसाठी असते, मुख्यतः विहीर खोदणे, यंत्रसामग्री खरेदी करणे, कुंपण बांधकाम इत्यादींसाठी बियाणे, साधने, खत आणि खते खरेदी करण्यासाठी अल्प मुदतीची पत आवश्यक असते. ही पत गरजू कर्जदारांना सहकारी, सावकार आणि बँकांनी ६ ते १२ महिन्यांच्या कालावधीसाठी दिली आहे. शेतकऱ्यांना विविध कारणांसाठी पत आवश्यक आहे, ज्याचे दोन मुख्य प्रकारात वर्गीकरण केले जाऊ शकते:

अ) उत्पादक पत म्हणजे क्रेडिट, ज्याला खते, बियाणे, ट्रॅक्टर, जमीन इत्यादी खरेदी करणे अशा आर्थिक उपक्रमांची आवश्यकता असते. या प्रकारच्या पत कालावधी. एक शेतकरी

बियाणे खरेदीसाठी अल्प मुदतीसाठी कर्ज घेऊ शकतो; खते इ. आणि जमीन, अवजड मशीन्स आणि उपकरणे खरेदी करण्याच्या उद्देशाने दीर्घ मुदतीचे कर्ज घेऊ शकते.

ब) अनुत्पादक पत ही पत आहे, जी शेतकऱ्यांना त्यांच्या सामाजिक, धार्मिक आणि इतर गैर-आर्थिक गरजा भागविणे आवश्यक आहे. हे अनुत्पादक आणि उपभोग क्रेडिट म्हणून देखील ओळखले जाते. सहसा अल्पमुदतीसाठी किंवा मध्यम मुदतीसाठी अनुत्पादक क्रेडिट दिले जाते.

ग्रामीण पतपुरवठा स्रोतांचे दोन प्रकारात वर्गीकरण केले जाते, (i) बिगर संस्थात्मक स्रोत किंवा अनौपचारिक क्षेत्र आणि (ii) संस्थागत स्रोत किंवा औपचारिक क्षेत्र. गैर-संस्थात्मक स्रोत किंवा अनौपचारिक क्षेत्रात सावकार, व्यापारी आणि कमिशन एजंट, जमीनदार, नातेसंबंध आणि मित्र यांचा समावेश आहे. १९५१-५२ मध्ये त्यांच्यामार्फत देण्यात येणाऱ्या एकूण वित्तीय गरजेच्या ९३.६ टक्के रक्कम ही सध्या कमी होऊन ३० टक्के झाली आहे. सावकारांचा कृषी क्षेत्रावर अपायकारक परिणाम होतो, कारण ते जास्त व्याज घेतात आणि खाती हाताळण्यासाठी ओळखले जातात. व्याज आणि / किंवा कर्ज न दिल्यास, ते शेतकऱ्यांच्या जमिनी घेतात. याशिवाय मजुरी न देता काम करून कामगारांचे शोषण करण्याचा त्यांचा कल आहे. स्वातंत्र्याच्या वेळी सावकार हे ग्रामीण कर्जाचे मुख्य स्रोत होते. बँकिंग आणि इतर वित्तीय संस्थांच्या विकासासह जे स्पर्धात्मक दराने कर्ज उपलब्ध करतात आणि सहज उपलब्ध आहेत, सावकार यापुढे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेमध्ये कर्जाचे महत्त्वपूर्ण स्रोत राहिले नाहीत.

५. संस्थात्मक स्रोत किंवा औपचारिक क्षेत्र

ग्रामीण बँकिंगच्या संस्थात्मक संरचनेत आज अनेक एकाधिक एजन्सी बँका जसे, व्यापारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका (आरआरबी), सहकारी आणि जमीन विकास बँका यांचा समावेश आहे. त्यांना स्वस्त दरात पुरेसे कर्ज वितरित करणे अपेक्षित आहे. नुकतीच, बचत-गटाने (बचत गट) औपचारिक-पत प्रणालीतील रिक्त जागा भरून काढले आहेत.

सहकारी पतसंस्था हे कृषी पतपुरवठ्याचे महत्त्वाचे स्रोत आहेत आणि ते शेतकऱ्यांच्या एकूण पतपुरवठा गरजा पैकी सुमारे ४० टक्के करतात. (i) अल्प-मुदत क्रेडिट आणि (ii) दीर्घ मुदतीच्या पत पुरवण्यासाठी सहकारी पतसंस्थेच्या दोन शाखा आहेत. प्राथमिक कृषी पत संस्था या

सोसायटी शेतकऱ्यांना अल्प मुदतीसाठी कर्ज देते. या बँका गाव पातळीवर काम करतात आणि त्यांच्या अल्प मुदतीच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी शेतकऱ्यांशी थेट संपर्क साधतात. वित्तपुरवठा करण्याच्या स्वतःच्या आवश्यकतांसाठी, या बँका केंद्रीय सहकारी बँकेशी जोडलेला आहेत जे राज्य व जिल्हा पातळीवर कार्यरत आहे. सध्या अशा २५० पेक्षा जास्त बँका आहेत. दीर्घकालीन गरजा भागविण्यासाठी जमीन तारण बँका आणि कृषी विकास बँकांना बढती देण्यात आली आहे. ही कर्जे मुख्यत्वे ट्रॅक्टर व कुपनलिका खरेदीसाठी असतात.

सहकारी क्षेत्राची कामे म्हणजे शेतकऱ्यांना वेळेवर आणि नियमित पतपुरवठा करणे; ते ग्रामीण भागातील सावकारांना शेतकऱ्यां पासून हळूहळू दूर करतात. देशातील सर्व क्षेत्रांना पतपुरवठा सुविधा उपलब्ध करून देण्याबरोबरच ते प्रादेशिक असमानता कमी करण्यात मदत करतात. सहकारी क्षेत्रामार्फत ग्रामीण भागाच्या उन्नतीसाठी खास कार्यक्रमांना अर्थसहाय्य दिले जाते.

६. सहकारी क्षेत्राची दुर्बलता

आर्थिक व प्रशासकीयदृष्ट्या सहकारी क्षेत्र कमकुवत राहिले आहे आणि यामुळे शेतकऱ्यांना आवश्यक पतपुरवठा करण्यास असमर्थता दर्शविली आहे. प्राथमिक कृषी पतसंस्था (पीएसीएस) च्या बाबतीत त्यांचे कार्यक्षेत्र कमी आहे आणि सदस्यत्व कमी आहे. कमी व्यवसायामुळे त्यांचे उत्पन्न खूपच कमी आहे आणि म्हणून ते व्यवस्थित चालू शकत नाहीत. त्यांच्या वाढीमध्ये गंभीर प्रादेशिक असंतुलन पाळले गेले. एकूण कर्जापैकी ७० टक्के कर्जात फक्त आठ राज्यांत आहेत. कर्जाची थकबाकी सतत वाढत राहिल्यामुळे कर्जे व कर्ज वसुलीत मोठी कमतरता येते. या व्यतिरिक्त, ते संस्थात्मक आणि व्यवस्थापकीय अक्षमतेमुळे ग्रस्त आहेत.

७. व्यापारी बँका

व्यापारी बँका सर्व शेती व संबंधित कार्यासाठी कर्ज पुरवतात. या बँका थेट आणि अप्रत्यक्ष अग्रिम मध्ये मोठ्या प्रमाणात वर्गीकृत केले जाऊ शकते. थेट अग्रिम, अल्प, मध्यम किंवा दीर्घ मुदतीसाठी असू शकतात. अल्प मुदती पीक कर्ज किंवा उत्पादन कर्जाचे रूप घेऊ शकते. ही कर्जे पीक कापणीनंतर एक महिन्याच्या किंवा दोन महिन्यांच्या कालावधीत परत करावी लागतात. मध्यम आणि दीर्घ-मुदतीच्या कर्जासाठी भांडवली गुंतवणूकीचे कार्यक्रम दिले जातात. जास्तीत

जास्त परतफेड कालावधी १५ वर्षे आहे. अप्रत्यक्ष प्रगतीमध्ये खतांच्या विक्रेत्यांना त्यांच्या कामकाजाच्या भांडवलाची आवश्यकता पूर्ण करण्यासाठी दिले जाणारे क्रेडिट समाविष्ट आहे. त्यामध्ये सहकारी दूध संस्था, मेंढीपालन, सहकारी संस्था इत्यादींना देण्यात आलेल्या प्रगतीचा समावेश आहे, ज्यामुळे त्यांच्या सदस्यांना दूध, गुरेढोरे, मेंढ्या इत्यादींच्या खरेदीसाठी पतपुरवठा केला जातो. ग्रामीण शाखा उघडण्यात आणि चालवण्यामध्ये खूप जास्त आणि मोठे नुकसान झाले आहे. प्रादेशिक व्यवस्थापक कृषी क्षेत्रातील प्रगती करण्यास आणि पुढाकार आणि कृषी क्षेत्रामध्ये स्वारस्य नसण्यास टाळाटाळ करतात. संप्रेषण व वाहतूक व्यवस्था नसल्यामुळे दुर्गम ग्रामीण शाखांमधून बँकांची मध्यवर्ती कार्यालये कापली जातात. परिणामी, विश्वासार्ह डेटा नसल्यामुळे आंतर शाखा बँक समायोजन करणे शक्य नाही.

प्रादेशिक ग्रामीण बँका (आरआरबी) १९७६ च्या प्रादेशिक ग्रामीण बँका अधिनियमांतर्गत स्थापन करण्यात आल्या आहेत. केंद्र सरकार नाबार्डच्या माध्यमातून अल्प व सीमांत शेतकरी, शेतमजूर आणि कारागीर यांना पत व संबंधित सुविधा पुरविण्याचे मुख्य उद्दिष्ट साध्य करण्यास सक्षम आहे. ग्रामीण भाग. आरआरबीची जवळपास ९० टक्के कर्जे दुर्बल घटकांना दिली जातात. ते कमी व्याजदराने कर्ज देतात आणि ठेवीवर जास्त व्याज देतात.

आरआरबीचे कार्य

(i) लहान आणि अल्पभूधारक शेतकरी आणि शेतमजुरांना स्वस्त दरात कर्ज आणि अग्रिम प्रदान करतात. हे लहान आणि अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना शेतासाठी जमीन आणि आवश्यक सामग्री खरेदी करण्यास सक्षम करते. सावकार आणि जमीनदारांच्या तावडीतून शेतकऱ्यांना जामीन देण्याचे उद्दिष्ट आहे. यामुळे त्यांना त्यांची कमाई तसेच क्षमता वाढविण्याच्या उद्देशाने शेती करण्याचे सामर्थ्य आहे. आरआरबी देखील हे सुनिश्चित करतात की कर्ज फक्त उत्पादक कामांसाठी वापरली जाणे आवश्यक आहे.

आरआरबी ग्रामीण लोकांच्या दारात बँकिंग सेवा प्रदान करतात, जिथे व्यापारी बँका आणि इतर संस्था सेवा देत नाहीत. आरआरबी शेतकऱ्यांमधील बचतीस प्रोत्साहित करतात आणि त्यांना अधिक उत्पादक कामात सहभागी करतात. ग्रामीण भागातील लोकांना ते अनुत्पादित कर्ज घेण्यास परावृत्त करतात.

(ii) आरआरबी देखील बिगर शेतीविषयक क्रिया संबंधित कार्ये करतात. ग्रामीण भारतात हस्तकला बनवण्याचे कौशल्य असलेले अनेक कारागीर आहेत. त्यांच्याकडे उद्योजक प्रतिभा आहे, परंतु

संसाधनाच्या अभावामुळे ते पुढाकार घेण्यास असमर्थ आहेत. ते संपूर्णपणे गरिबीत राहत असल्याने त्यांना बऱ्याचदा कमी किंमतीत त्यांची उत्पादने विकायला भाग पाडतात. आरआरबी त्यांना स्वस्त आणि सुलभ कर्ज प्रदान करतात जेणेकरून ते त्यांच्या वस्तूंच्या उत्पादनासाठी कच्चा माल आणि इतर आवश्यक सामग्री खरेदी करू शकतील आणि म्हणूनच त्यांच्या वस्तूंची गुणवत्ता सुधारेल. चांगल्या प्रतीच्या वस्तूंची विक्री त्यांना उत्पन्न मिळवून देईल आणि त्याद्वारे त्यांचे जीवनमान उंचावेल.

(iii) किरकोळ व्यापार, वाणिज्य आणि इतर उत्पादक कामांमध्ये गुंतलेली खेडी, उपशहरी भाग आणि लहान शहरांमध्ये मोठ्या प्रमाणात लघु उद्योजक आहेत. त्यांच्याकडे व्यवसायाच्या आवश्यकता पूर्ण करण्यासाठी पुरेसा निधी नाही. आरआरबी त्यांना अत्यल्प व्याजदराने कर्ज देतात जेणेकरून ते त्यांचा व्यवसाय चालविण्यासाठी आवश्यक कच्चा माल आणि इतर भांडवल खरेदी करू शकतील. आरआरबी स्वतःची नोकरी करणाऱ्या व्यक्तींना त्यांचा व्यवसाय वाढविण्याकरिता कर्ज देतात.

८. नॅशनल बँक फॉर अग्रिकल्चर अँड रुरल डेव्हलपमेंट (नाबार्ड)

नाबार्डची स्थापना जुलै, १९८२ मध्ये झाली. त्याकडे रु. ५०० कोटी. आरबीआयने निम्म्या हिस्सा इतके भांडवलाचे योगदान दिले होते तर उर्वरित निम्मे हिस्सा भारत सरकारने दिलेला होता. आरबीआयचे डेप्युटी गव्हर्नर(उपराज्यपाल) हे नाबार्डचे अध्यक्ष असतात. आरबीआयने मंजूर केलेल्या राज्य सहकारी बँका, आरआरबी, भू-विकास बँका आणि अन्य वित्तीय संस्थांना अल्प, मध्यम आणि दीर्घ मुदतीच्या पतपुरवठा करण्यात ही महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

नाबार्ड लघु-उद्योग, ग्रामीण उद्योग आणि ग्रामीण हस्तकला विकासात केंद्र व राज्य सरकारच्या कार्यात समन्वय साधतो. शेती आणि ग्रामीण विकासाच्या संशोधनास चालना देण्यास आणि भाडेकरू शेतकरी आणि लहान शेतकऱ्यांना त्यांची जमीन एकत्रित करण्यास मदत करण्यामध्ये हे देखील यात सामील आहे.

९. बचत गट आणि मायक्रो क्रेडिट प्रोग्राम्स

बचतगट (एसएचजी) आणि मायक्रो क्रेडिट प्रोग्राम्स ही ग्रामीण पतसंस्थेच्या संदर्भात एक उदयोन्मुख घटना आहे. स्वयंसहायता गट ग्रामीण भागातील संवर्धनास प्रोत्साहन देतात. बचत

गटांमार्फत लहान बचत जमा केली जाते आणि त्यांच्या वेगवेगळ्या सदस्यांना त्यांच्या गरजेनुसार पतपुरवठा केला जातो. क्रेडिट कोणत्याही सुरक्षाशिवाय आणि कमी व्याजदराने दिले जाते. सध्या ग्रामीण भागात सात लाखाहून अधिक बचत गट कार्यरत आहेत. बचत गटांद्वारे पतपुरवठा मायक्रो क्रेडिट प्रोग्राम्स म्हणून ओळखला जातो. हे कार्यक्रम लहान कर्जदारांमध्ये लोकप्रिय होत आहेत कारण औपचारिकता नसल्यामुळे हे 'अनौपचारिक पतपुरवठा यंत्रणा' म्हणून काम करतात.

ग्रामीण बँकिंग - एक गंभीर मूल्यांकन

सन १९६९ पासून, जेव्हा व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयकरण झाले तेव्हा ग्रामीण बँकिंगने मोठ्या प्रमाणात विस्तार केला आहे. ग्रामीण बँकिंग व्यवस्थेच्या महत्त्वपूर्ण विस्ताराने शेतकऱ्यांना सेवा आणि पत सुविधा उपलब्ध करून शेती व बिगर शेती उत्पादन वाढविण्यात सकारात्मक भूमिका बजावली. ते कर्ज परतफेड करण्याच्या अधिक चांगल्या पर्यायांसह दीर्घकालीन कर्ज देत आहेत आणि अशा प्रकारे सावकारांना काढून टाकण्यास मदत करतात. ते ग्रामीण भागात स्वयंरोजगार योजना सुलभ करण्यासाठी क्रेडिट देखील प्रदान करतात.

ग्रामीण बँकिंग मर्यादा

सहकारी क्षेत्राची, आरआरबी आणि व्यावसायिक बँका ही सर्व शेतकऱ्यांच्या ग्रामीण कर्जाची गरज भागविण्यासाठी गंभीर प्रयत्न करीत आहेत. तथापि, काही गंभीर मर्यादा आहेत ज्यामुळे ग्रामीण पत अजूनही चिंतेचा विषय आहे. या संदर्भात काही महत्त्वाचे मुद्दे खालीलप्रमाणे आहेत.

- i. बँकिंग क्रेडिट किंवा संस्थात्मक पत हे नेहमीच दुय्यम संपत्तीशी जोडले गेले आहे आणि अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना दुय्यम ऑफर करण्याची क्षमता कमी आहे, ज्यामुळे लहान आणि अल्पभूधारकांना त्याचा मोठा फायदा झाला नाही.
- ii. सरकार अनेकदा शेतकऱ्यांकडून घेतलेल्या कर्जाच्या वसुलीसाठी खूपच सुस्त होते, त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात थकीत हप्ते झाले आहेत. जवळपास ४०-४२ टक्के कर्ज अद्याप न झालेले / न मिळालेले राहिलेले आहे.
- iii. आवश्यकतेच्या तुलनेत पत उपलब्धता अपुरी आहे. मूल्य असले तरी काळाच्या ओघात कर्जाचा प्रवाह मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे. मागणीच्या अनुषंगाने ती कमीच राहिली आहे. शिवाय तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे शेतकऱ्यांना अवजड यंत्रसामग्रीची गरजही वाढली आहे.

iv. व्यापारी बँकांव्यतिरिक्त, बहुतेक वित्तीय संस्थाविकसित करण्यात अपयशी ठरल्या आहेत शेतीच्या कुटुंबांमध्ये काटेकोरपणाची संस्कृती. अल्पभूधारक शेतकऱ्यांची उत्पन्नाची पातळी कमी असते आणि त्यांच्या उत्पन्नाचा मोठा हिस्सा मूलभूत गरजांवर खर्च करतो. यामुळे शेवटी कमी बचत होते.

v. ग्रामीणधार्मिक चालीरिती आणि कौटुंबिक कार्यात जास्त खर्च हा एक गंभीर प्रश्न आहे भागातील. हे ग्रामीण पत गुंतलेल्या विविध एजन्सीच्या हेतूला लक्षणीय पराभूत करते.

१०. भारतातील कृषी पतपुरवठ्याची समस्या सुधारण्यासाठी सूचना

कृषी कर्जाच्या वसुलीसाठी एक प्रभावी यंत्रणा विकसित करणे आवश्यक आहे. सुलभ अटी व शर्तीवर व्यावसायिक बँकांकडून कर्ज सुविधा शेतकऱ्यांना देण्यात याव्यात. ग्रामीण आणि मागास भागातील पत गरजा भागविण्यासाठी अधिक प्रादेशिक ग्रामीण बँका स्थापन केल्या पाहिजेत. ग्रामीण भागातील सहकारी पतसंस्था बळकट केल्या पाहिजेत आणि त्यांचे काम पारदर्शक व कार्यक्षम असले पाहिजे. त्यांनी कर्जदारांशी संबंध वाढवण्यास सक्षम असले पाहिजे. शिवाय त्यांचे बहुउद्देशीय संस्थांमध्ये रूपांतर झाले पाहिजे. दीर्घकालीन कर्जासाठी रिझर्व्ह बँकेला अधिक निधी देण्यास सक्षम असावे. व्यापारी बँक, सहकारी संस्था आणि टपाल कार्यालये यांनी नवीन योजना लागू केल्या पाहिजेत. गोदाम सुविधा सुधारीत केली पाहिजे, जेणेकरून शेतकरी त्यांचे उत्पादन साठवून ठेवू शकतील आणि कर्जासाठी जाणारे दुय्यम म्हणून तारण ठेवू शकतील. क्रेडिट एजन्सींनी दिलेल्या कर्जाच्या वापरावर लक्ष ठेवणे आवश्यक आहे. यासाठी तांत्रिकदृष्ट्या प्रशिक्षित वैयक्तिक आवश्यक आहे. शेतकऱ्यांना अस्तित्वात असलेल्या कर्जाचे सर्व तपशील दर्शविणारी आधार जोडलेली पासबुक ऑफर करावी. हे समान सुरक्षिततेच्या आधारे घेतलेल्या कर्जाच्या गुणाकारांची तपासणी करेल. पासबुकमध्ये त्यांची जमीन आणि निश्चित मालमतेचा तपशील देखील असावा. यामुळे कर्ज देण्याची प्रक्रिया वेगवान होण्यास मदत होईल.

११. सारांश

बँकिंग प्रणालीच्या वेगवान विस्ताराचा ग्रामीण शेती आणि बिगर शेती उत्पादन, उत्पन्न आणि रोजगारावर सकारात्मक परिणाम होतो. हरितक्रांतीनंतर, शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनांच्या गरजा भागविण्यासाठी सेवा आणि पत सुविधा आणि विविध प्रकारच्या कर्ज घेण्यास मदत झाली. दुष्काळ

भूतकाळातील घटना बनल्या; आम्ही आता अन्न सुरक्षा प्राप्त केली आहे जी मोठ्या प्रमाणात बफर स्टॉकमध्ये दिसून येते. तथापि, आमच्या बँकिंग सिस्टममध्ये सर्व काही ठीक नाही.

व्यापारी बँकांचा संभाव्य अपवाद वगळता इतर औपचारिक संस्था फायद्याच्या कर्जदारांना कर्ज जमा करणे आणि कर्ज देणे आणि प्रभावी कर्ज पुनर्प्राप्तीची संस्कृती विकसित करण्यात अयशस्वी ठरल्या आहेत. कृषी कर्जाचे डीफॉल्ट दर काळानुसार जास्त आहेत.

अशा प्रकारे, ग्रामीण बँकिंग क्षेत्राच्या विस्तार आणि संवर्धनाने सुधारणांनंतर पाठपुरावा केला. परिस्थिती सुधारण्यासाठी बँकांनी कर्ज देणाऱ्यांपासून कर्ज घेणाऱ्याशी संबंध वाढवण्याच्या दृष्टीकोनातून बदल करणे आवश्यक आहे. आर्थिक संसाधनांचा काटकसरीचा आणि कार्यक्षम उपयोगाची सवय लावल्यास, शेतकऱ्यांमध्येही वृद्धिंगत करणे आवश्यक आहे.